

Háború és theologia

Theologiai elmélkedés
a világháború közepette

Írta

Pröhle Károly

ág. h. ev. theol. akad. tanár

Pozsony

Wigand K. F. könyvnyomató-intézetéből

1915

I.

A theologia a keresztyénség, az egyház tudományos öntudata, az a legfinomabb szervi készülék, amellyel a keresztyénség a maga lényegét, eredetét, a történeti fejlődés folyamában felgyülemlett s a jelenben is folytonosan gyarapodó tapasztalásait, átéléseit, a történeti fejlődés változásai közepette megmaradó, elévülhetetlen igazságát és igazságait a tudatosságnak elérhető legmagasabb fokára emeli, ezen a fokon rendszeresen feldolgozza s ezen munkája eredményeinek megfelelően történeti és elvi alapon szabályozza és irányítja mindama lényegszerű funkcióit, amelyek a keresztyén vallásos-erkölcsi élet ápolására, fejlesztésére, terjesztésére, rendezésére irányulnak.

Ha a theologia a keresztyénség, az egyház legmagasabb fokú tudatosságának szerve – s én nem tudom, hogy lényege szerint mi lehetne más – akkor ennek a szervnek egészséges, normális működésére az egész szervezetnek épügszüksége van, mint az emberi életnek az érdelem működésére általában. E nélkül az élet a pusztas ösztönszerűség fokára süllyedne alá. Igaz, hogy a keresztyén életre nézve az isteni kijelentés könyve magában véve is a tudatosságnak egyik leghatalmasabb emeltyűje, mely igen alkalmas arra, hogy a keresztyén életet a pusztas ösztönszerűség fokára való alá-süllyedéstől megóvja, mondjuk: theologia nélkül is. De a dolgok ismerői előtt nem titok, hogy az a szent könyv sincsen egészen „theologia nélkül”, hogy pl. Pál apostol levelei vagy a zsidókhöz írt levél nem jöttek létre az értelemnek azon munkája nélkül, amelyet ma theológiának nevezünk. Azért nem a véletlen dolga, hogy az élet ösztönszerű közvetlenségének vagy a masszív praktikizmusnak egyoldalú szószólói a keresztyénség területén a szentírással, különösen Pál apostollal sem tudnak egészen megbarátkozni, s hajlandók szakítani a keresztyénség múltjának mindazon elemeivel, amelyekre a theologiai gondolkodás nyomta rá bélyegét. De hogy a theologiai gondolkodásnak a keresztyén közéletből való kiküszöbölése magának a keresztyén életnek

nem csekély elszegényedését vonná maga után, azt nemcsak történeti szempontból kell kétségtelennek tartanunk, hanem már akkor is, ha meggondoljuk, hogy a legelembb keresztyén megismerésben is benne van a minél magasabb fokú tudatosság, világhosszúságra és teljességre való törekvés, ez a törekvés pedig csak a theologiai megismerésben jut el céljához, már amennyire a célhozjutás itt, e földi életben lehetséges, ahol minden theologia „theologia viatorum.” – De ugyanezen viszony alapján világos az is, hogy a theologia mint a keresztyénség, az egyház legmagasabb fokú tudatosságának szerve csak akkor felelhet meg a maga hivatásának, ha egész munkáját az életnek ugyanaz a lelke hatja át, mely az egész szervezetet létrehozta és fenntartja. Csak így van meg egyrészt a theologia, másrészt a keresztyén életszervezet, az egyház között az *egészséges* kölcsönhatás viszonya, mely mindkettőnek épségét és normális fejlődését biztosítja.

A szerves kapcsolatnál fogva a theologia és a keresztyén életszervezet (egyház) között a kölcsönhatás viszonya természetesen akkor is fennáll, ha akár az egyik, akár a másik oldalon egészségtelen, életromboló elemek vegyülnek a szervezet életébe. Ha az egyházi élet pang, a keresztyén életszervezet megbetegszik, elgyengül: ez a kóros állapot természetszerű visszahatással van a theológiára is. Viszont ha a theologia ellentétbe kerül tulajdonképeni hivatásával és kívülről olyan elemeket vesz fel magába, amelyek a keresztyénség lényegével össze nem férnek, akkor ezen elemek romboló hatása előbb-utóbb a keresztyén életszervezet egészében is érezhetővé válik.

Hogy a magyar Protestantismus körében a theologia és az egyházi élet között nincs meg az egészséges kölcsönhatás viszonya, hogy míg egyfelől az egyházi élet pang, addig másfelől a theologia sincs az egyházi életre azzal a termékenyítő, ébresztő hatással, amelyet tőle méltán lehet megvárni – e miatt az egyik és a másik oldalról már régóta hangzik a panasz. A pusztá vádaskodás természetesen sem az egyik, sem a másik irányban nem használ semmit. A helyzet bírálata lehet kérlelhetetlenül szigorú, – használni csak akkor használ, ha a keresztyénségnek valóban *lényeges* elveit igyekszik érvényre juttatni.

Amióta a hazai Protestantismus belső állapotát behatóbb megfontolás tárgyává tettem, a hazai protestantismus és vele együtt a hazai protestáns theologia életteleniségének, hatástalanságának¹⁾ főokát abban a körülményben keresem és vélelem feltalálhatni, hogy a hazai protestantismus nem élt át

¹⁾ Ezt a szót természetesen csak nagy általánosságban értem és nem akarok vele igazságtalanná válni azon örvendetes életjelenségek iránt, amelyeknek a hazai protestantismus sem volt egészen híjjával.

olyan a vallás és a keresztyénség eredeti forrásaiból táplálkozó megújodást, amely körülbelül egy századdal ez előtt az európai nagy kultúrnépeknek s különösen a német népek a 18. századbeli „felvilágosodás” és racionalismus hatása alatt elterjedt vallásos életét megújította és főképen *Schleiermacher* hatalmas életmunkájával a theologia történetében is új korszakot nyitott meg. A nemzeti megújodás nálunk, sajnos, nem járt együtt vallásos megújodással és népünk utolsó nagy élménye, az 1848-49-iki szabadságharc s ennek leveretése is elmúlt anélkül, hogy a vallással való kapcsolatot megtalálta volna. Így aztán a magyar Protestantismus terén a racionalismus, a vallás és a keresztyénség lényege iránt vajmi kevés fogékonysággal bíró, 18. századbeli veretű „felvilágosodás” maradt az uralkodó irányzat, melynek politikai vonatkozásokkal is terhelt jelszavait sokszor a merő hitelenség használta fügefalevél gyanánt. Igaz hogy ez az irányzat az általános történeti életfejlődés szempontjából már idejét múltá, szellemi nemző és termő erejét elvesztette¹⁾; de nálunk valami sajátságos *vis inertiae*-vel mégis úgy reá nehezedett a lelkekre, hogy a vallás és a keresztyénség lényegméliségeinek feltárására irányuló törekvések – akár a theologia, akár az egyházi gyakorlat oldaláról indultak ki – nem találtak szélesebb körben visszhangra és idegenszerűnek tűnt fel az, ami a keresztyénség lényegétől elválaszthatatlan. Míg a katholicizmus némi joggal beszélhetett a maga renaissance-éről, addig a magyar protestantizmusnak meg kellett érnie azt, hogy immár nemcsak ellenségei, hanem saját fiai között is akadtak, akik hajlandók voltak holttá nyilvánítani. A magyar Protestantismus belső megújulása után való vágy egyre általánosabbá vált ugyan, de teljesülésiért céltudatosan és komolyan csak kisebb körök dolgoztak, hol türelemmel várva az Úrnak ama nagy óráját, hol türelmetlenül akarva kierőszakolni egy új pünkösdot. Azonban a vágy mindeddig csak vágy maradt.

Amiközben ez a vágy a reformatio közeledő négyszáz éves jubileuma körül tapogatózott a remény zsenge indáival, kitért a nagy háború. A nagy európai népcsoportoknak és a büszke európai kultúrának ez a kegyetlen-szomorú le- és felszámolása. Ez az óriási válság, mely egész külső és belső, anyagi és szellemi életünk alapjait rengeti. Ez a nagy világégés, melynek olvasztó kemenczéjébe a szent Isten haragja és szeretete dobta bele Európa népeit, hogy a nemes

¹⁾ Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a racionalismus általában egyszersmindenkorra lejártá magát. Benne is van az igazságnak egy morzsája. Baj csak akkor áll elő, ha az értelmiség elve a helyett, hogy az igaz életnek organikus módon *szolgálni* akarna, az élet egésze fölött mint *IV κκτ πāv* akar *uralkodni*.

erezet megtisztítsa a salaktól és új formába öntse – irányadóul egy jobb jövő számára. Most benne vagyunk és égünk.

Ez korunk nemzedékének az a nagy élménye, melynek súlyát mindnyájan érezzük, noha távolabbi kihatásait még nem tudjuk mérlegelni.

Sajátságos. A hosszú béke idején a háború csak mint a rémek réme kísértett olykor álminkban. El sem igen tudtuk képzelni, hogy ez a rémlátás ilyen méretekből valóssá váljék. És mégis – amikor a nagy háború réme valóssággal megjelent, nem ijedtünk meg nagyon és nem estünk kétségbe. Sőt mintha valami megkönnyebbülés- és felszabadulásfélét éreztünk volna. Mintha valami azt súgta volna, hogy most legalább a *lehetősége* nyílt meg annak, hogy megszabaduljunk sok-sok mindentől, amivel a háború előtt oly nagy mértékben elégedetlenek voltunk, – hogy a világháború láza meghozza a várva várt kedvező fordulatot beteges állapotunkban és a válságos láz hevében megtisztult életünk jobb lesz, mint előbb volt. Hogy a *háborúhoz*, a rémek réméhez, fűződhetnek ilyen remények, az mutatja legjobban annak az elégedetlenségnek a nagyságát, amely a mai kor nemzedékét a háború előtt eltöltötte, de mutatja a rázkódtatásnak azt a rendkívüli erejét is, amellyel a háború létünk alapjait megrendítette.

Figyeljünk egy kissé azokra a különféle hangokra, amelyek most nyilvános előadásokban, hírlapi és folyóirati cikkekben, könyvekben és röpiratokban a háború jelentőségét, lehető és várható hatásait vizsgálják és méltatják. Valósággal bámulatos, hogyan tapad ehhez a nagy világválsághoz minden oldalról a megújulás vágya és reménye. Nemzetgazdászok, szociológusok, politikusok, törvénytudók, pedagógusok, írók, költők, művészek, bölcselek – mind, mind a nagy válságtól várják a megújulást, várják azt, hogy ezentúl másként, jobban lesz minden, mint előbb volt. Miért ne várjunk és reméljünk ilyesmit épen mi, a vallás és a theologia képviselői, kik a megújulást, az újjászületést a tegméllyebb és leghelyesebb értelemben vesszük, melyet e szónak a vallás, a keresztyénség adott és akik tudjuk azt, hogy az élet bármely területén igazi megújulás csak az lesz, mely a vallás lelki székhelyéből indul ki? Sőt épen ha a vallás irányában kimélyül, valóssággal a prófétai követelés erejével lép fel most a megújulás vágya és gondolata. A vallásos felfogásnak sajátága, hogy nem csupán az *okot* kutatja (causalitás, aetiologia), hanem egyszersmind a *célra* néz (finalitás, teleologia) és hogy mindkettőnek az irányában a végesség köréből a végtelennek, a föltétlennek, az örökkévalónak gondolatához emelkedik fel s így mindent igazán *sub specie aeterni* szemlél. Ha ezt a vallásos felfogást a

jelenkor válságával szemben is érvényesítjük – aminthogy a vallásos érzés természetes életösztönénél fogva érvényesítenünk *kell* – és figyelembe vesszük, pusztán természetes életünk nézőpontjából, ennek a válságnak úgy extensív mint intenzív irányban rendkívüli méreteit: akkor elutasíthatatlan erővel jelentkezik az a *vallásos gondolat, hogy a világháború magának az igazság és a kegyelem szent Istenének műve, melyben egyszerre jelenti ki büntető – és pedig a bűnt sokszor bűnnel büntető igazságosságát és új életre hívó kegyelmét.* Ez a gondolat a mostani viszonyok között vallásos szempontból annyira szükségképeninek tűnik fel, hogy meggyőződésem szerint a vallásos hit az istengondolat kiküszöbölésére irányuló törekvésekkel szemben *ma* csak akkor tarthatja fenn magát, ha *erre* a gondolatra emelkedik fel; *ezzel* a gondolattal nemcsak fenn tudja magát tartani, hanem ereje teljében a helyzet urává lesz, *meggyőzi a világot.* Mivel ez a gondolat a jelenlegi világválság vallásos szemléletéből önként és szükségképen folyik, azért ennek a gondolatnak az érvényességé teljesen független attól, hogy az emberek és a népek milyen mértékben fogadják el é? követik. Hogy ennek a gondolatnak a létrejöttéhez nem elég az ember lelkébe plántált természetes istentudat és vallásos érzés, hanem hogy teljes kiérlelődése és világmeggyőző erőre emelkedése csak a keresztyén (újszövetségi) kijelentés hatása alatt lehetséges – amint az fönti formulázásából is kitűnik – arra csak közbevetőleg akarok utalni. A keresztyénség a vallás igazsága.

A világháború válságának ezt a vallásos megítélését úgy értem, hogy vallásos felfogás alapján *ma* így kell ítélnünk theologiai eszmélkedés nélkül is, aminthogy vallásos nevelésű, bár különben csupán elemi műveltségű emberek ajkáról is nem ritkán hallunk ilyen értelmű ítélezést. Azonban ha a jelenlegi világválságnak föntebb körvonalozott vallásos megítélését úgy ismertük meg, mint amely a vallás jogos életösztöneiből folyik és theologiai gondolkodásunkkal nem akarjuk a vallás életerejét gyöngíteni, hanem inkább utat törni számára a tudomány terén és a tudomány eszközeivel is: akkor theologiónk a világháborúnak ama vallásos felfogását is magáévá teszi s a keresztyén életszervezet egészéből folyó szervi feladatának megfelelően dolgozza fel. *Ez a feladat közelebbről abban áll, hogy a theologia a tudatosságunk elérhető legmagasabb fokára emeli azt, amit a vallásos és különösen a keresztyén lélek a mostani világválság hatása alatt átél, ezt az átélést a keresztyénség lényegének, örök igazságainak világításába helyezi és viszont a jelenkor tapasztalásait felhasználja a vallás és keresztyénség tudományos problémáinak új megvilágítá-*

sára, esetleg, amennyiben lehet, a keresztyén igazságoknak korszerű védelmére. Amikor a theologia ezt a feladatát odaadással teljesíti, akkor egyszerre dolgozik önmagának és a keresztyén életszervezetnek oly hön óhajtott es várva-várt megújulásán és ugyanakkor a nemzeti közjó ügyének is a legjobb szolgálatot teszi, amelyre képes.

Hogy a theologia ezt a nagy feladatát a jelenkor szellemi életének történeti és lélektani alapon nyugvó tüzetes ismerete nélkül nem teljesítheti, nyilvánvaló.

Hogy az a várva-várt megújulás a hazai protestantizmus és általában népünk életében valóban bekövetkezik-e és milyen mértékben, arról prognózist felállítani nem a theologia dolga. Annyi bizonyos, hogy a megújulás reménye sok kedvező jelre támaszkodhatik. De a reményt lohasztó jelenség is van elég. Maga a megújulás nem is pusztán emberi munka eredménye, hanem az Úr lelkének az emberek és a népek lelkére gyakorolt titokzatos hatása, mely az emberi munkát is felhasználja eszközül és amely alól bárki – felelősséggel – kivonhatja magát. Úgy a fellengős optimizmussal, mint a csüggeteg pesszimizmussal szemben az egyedül helyes álláspont az a jelen óra kötelességének teljesítésére elszánt akarat, amellyel egykor Jézus Keresztelő Jánoshoz közeledett (Mt. 3,15. szerint). Minél hívebben teljesíti a keresztyén élet valamennyi szerve, a *theologia* is, a jelenkor nagy feladatából reá háramló kötelességét, annál inkább szélesedik a jobb jövő reményének reális alapja, annál több joggal remélhetjük, hogy a theologia és a keresztyén életszervezet között az egészséges kölcsönhatás normális viszonya fejlődik ki. Akkor senki sem várja majd a theológiától azt, hogy Ábrahámnak kövekből teremtsen fiaikat és hitetlenekből apostolokat formáljon, hanem a hívők nagy gyülekezete bizalommal küldi el ifjúsága első zsengejét a keresztyén tudomány forrásaihoz; viszont a theologia olyan tudományt ad tanítványainak útravalóul, amelyet nem kell mint hasznavehetetlent elvetniök, amikor a gyakorlati élet nagy feladatainak megoldására kerül a sor. Akkor, reméljük, nem lesz panasz sem a gyakorlatiasság hiánya, sem a tudománytalanság miatt.

Egyszeriben nálunk is szó esett *nemzeti* theológiáról. Ha ez a megjelölés nem a visszaját jelenti annak, ami a theologia nevére érdemes, akkor ilyesmit nem lehet az írászta mellett kieszelni. A theologia egyik feltétele a vallásos élet valósága. Elfogadható értelemben csak akkor lehet szó nemzeti, azaz nemzetiesen magyar keresztyén theológiáról, ha – talán épen a nagy világválság felrázó hatása alatt – a magyar néplélek a maga egészében sajátos módon élne át a keresztyénség lényegét, sajátos módon, nemzeti jellegének megfelelően, de mégis úgy, hogy a keresz-

tyénség lényegét, csorbítatlanul venné fel magába s egy új, eredeti példáját szolgálatná annak, hogyan dicsőíti meg a keresztyénség szelleme a népek jellemét. A keresztyénség szellemétől megdicsőült néplélek egy vallásos lángelme út-törő munkája által szülhetné meg azt, amit az a könnyen félreérthető megjelölés kifejezni akar. De ezt a gondolatot talán még a jövő zenéjének is alig lehet nevezni. A magyar népléleknek a vallás irányában való egységes megnyilatkozása szinte lehetetlen s az eddigi fejlődés azt mutatja, hogy a vallás terén a magyar néplélek túlnyomóan receptív és nagyon kevésbé productív természetű. Azért csak örülhetünk, ha most is a legjobbat veszi át megtermékenyítő magként annak a népnek az életéből, amely az emberiséget a reformatio áldásaival megajándékozta s amely mint a világháborúban leghatalmasabb szövetségesünk épen most adja bámulatba ejtő példáját annak, mivé nevelődhetik egy nép a reformatio keresztyénségének lélekművelő hatása alatt. Annyi bizonyos, hogy a theologiai tudomány összes sajtáságai között legfontosabb az, hogy *keresztyén* legyen.

II.

Miután az eddigiekben láttuk, hogy a mostani világválság hatása alatt nagyjából hogyan módosul a theologia általános feladata, a következőkben ezt a módosulást a theologiai tudomány szervezetének egyes pontjain szeretném bemutatni.

Mivel a jelenkor válságában a keresztyénség elsősorban *elvi* szempontból van érdekelve mint *életigazság*, azért a theologia általános feladatának korszerű módosulása legfeltűnőbbben érvényesül a theologiai tudományok szervezetének azon részében, amelynek tárgya a keresztyénség mint elvszerű életigazság, t. i. a *rendszeres* theológiában. Az egyháztörténet és a vallásos néplélektan (religiose Volkspsychologie, religiöse Volkskunde) kivételével, amelyek a jelenkor eseményei és életjelenségei között is kétségkívül igen sok érdekes lajstromozni valót találnak, a többi érdekelt theologiai tudományok főképen ugyancsak a rendszeres theológiával való kapcsolataik révén érzik meg a korválság módosító hatását. Azért a következőben főkép a rendszeres theologia actualitásai foglalják le figyelmünket, de tekintetbe kívánjuk venni ezeknek a többi theologiai tudományágakkal, különösen a gyakorlati theológiával való kapcsolatait is, – mely utóbbi tudományágnak különben megvannak a maga saját, igen figyelemreméltó actualitásai.

Következő fejtegetéseim, illetőleg szemlélődéseim feladatát nem abban látom, hogy a korválság módosító hatását a rendszeres theologia összes pontjain részletes kifejtés út-

ján mutassam be, ez nem is lehet egy szűkkeretű dolgozat feladata, hanem inkább abban, hogy egyes kiválóan aktuális problémákra és olyan korjelenségekre mutassak rá, amelyek ama problémákat actualíssá teszik és esetleg új világitásba helyezik. Hogy ebben a szemlélődésben a látás egyénisége is – esetleg a tárgy rovására, de semmi esetre sem szándékosan – érvényesül, azt tudományos érdekből szükségesnek tartom megjegyezni. .

1. Ha az *apologetika*, nem csupán alkalmazott, vagyis védelmi állapotba helyezkedett dogmatika, azaz a dogmatika egyes posícióit védő erődítmények láncolata, hanem az egész rendszeres teológiának jól körülbástyázott alapépítménye, vagyis az az alapvető rendszeres teológiai tudomány, amelynek feladata: a keresztyénség lényegének helyes tudományos meghatározása alapján a keresztyénségnek mint vallásos alapon nyugvó világnézetnek igazát az eltérő bölcseleti és vallásos világnézetekkel szemben elvi összehasonlítás¹⁾ útján érvényesíteni, röviden: ha az apologetika a keresztyén világnézet alapelvi és összehasonlító kritikai tudománya, akkor az apologetikának ma ugyancsak fontos és sürgős feladatai vannak és akkor először ezekkel kell foglalkoznunk.

Alig van öntudatos életet élő ember, aki meg nem érezte volna, hogy a világháború vihara mint valóságos ítéletidő csapott le a „világnézetekre”. A világháború a világnézetek válsága is. Ez a válság a világnézeteknek nem elméleti igazságát teszi elsősorban próbára, hanem gyakorlati életértékét. Kérlelhetetlenül alkalmazza rájuk azt a mértéket, amellyel Jézus a hamis prófétaságot teszi kétségtelenül felismerhetővé: „Gyümölcseikről ismeritek meg őket”. Hogy kinek-kinek a világnézete mennyit ér, megadja-e neki a szükséges belső támaszt az élet legnehezebb viszonyai között, amikor az ember ilyen támaszra leginkább rá szorul, összhangba tudja-e hozni a *lelket* azokkal az óriási áldozatokkal, amelyeket a kor nagy szükséglete parancsolóan követel mindenkitől: annak most kellett eldőlnie. És a kor válsága már nem egy „világnézetre” mondotta ki a lesújtó Mené Tekéit.

Igaz, a keresztyén vallás és a keresztyén világnézet²⁾ nehézségei is megsokasodtak a világháború kitörése és a viszonyoknak azon helyenként valósággal bizarr alakulása folytán, amelyet a háború magával hozott. Hogy ez a nagy háború az immár kétezer éves „keresztyén” kultúra területen egyáltalában kitörhetett; hogy ennek folytán mindenki érzi azt a kiáltó ellentétet, mely egyrészt a világháború *ténye*,

¹⁾ Az összehasonlítást esetleg az ismeretelméleti kritika pótolja,

²⁾ A kettő megkülönböztetésére nézve 1. főképp *Hunzinger* apologetikai munkáit.

másrészt a szeretet és a béke evangélioma között fennforog-hogy az érdekcsoportok visszás alakulása folytán ebben a háborúban a legidegenebb népek szövetkeznek egymással és a legrokonabbak harcolnak egymás ellen a vallásra való tekintet nélkül; hogy épen az a nép, amelynek külső intézményeiben és szokásaiban az összes protestáns népek között legfeltűnőbbben jutott kifejezésre a vallás uralma és amely a keresztyén szeretetmunkásság számos ágazataiban mint vezető járt elől, most ebben a háborúban a legrútább szerepet játssza; hogy a népeknek a győzelemért fohászzkodó imádságai egymást paralizálják; hogy a háború csapásai az „ártatlanokat” és „a bűnösöket” egyaránt sújtják, – mindezek olyan nehézségek és ellenvetések, amelyek a keresztyénség ügyét sokak szemében erősen diszkreditálják s arra adnak alkalmat, hogy a keresztyénségben meg nem erősödött lelkek körében ismét a Bölcs Náthán hangulatai kerekedjenek fölül.

Ezeket a nehézségeket természetesen a keresztyén apologetika is észreveszi és velük komolyan számol. De a keresztyénség ügyének tudományos védelmezője még mást is vesz észre. Észreveszi azt, hogy a vallásnak és a keresztyénségnek számos ellenségei pusztán a helyzet megrendítő komolyságának a hatása alatt kénytelenek voltak elhallgatni. De mit is mondhatna az embernek a *materialismus* manapság, amikor, minden ellenvetés daczára is oly nyilvánvaló, hogy bármilyen nagy szerepet játszott is a háború előidézésében egyes érdekkörök és népek materialismusa és bármennyire fontos épen ma az anyagi erő és a gazdasági tényező, a nagy harcban *helytállani* az ember nem tud olyan erők nélkül, amelyeknek forrásai nem az anyagiskgból, hanem a testiség és az anyagiség fölött diadalmaskodó szellem titokzatos mélységeiből és magasságaiból buzognak elő ! ? Ha valami, ez a háború győzhet meg minden elfogulatlanul itőlőt arról, hogy a társadalmak, a népek, a nemzetek élete s általában az emberi kultúra nem épülhet fel a *materialismus* alapján. A világháború, legalább erkölcsi téren, a materialismus csődjét jelenti.

De a *monismus* sem ok nélkül halkította meg hangját. Közkeletű formái nagyobbára a materialismus és az idealismus változatos arányú keverékei. A mostani nagy korválság, mely a legélesebb formában veti fel a vagy-vagy kérdését, nem kedvez az ilyen keverék világnézeteknek. Sőt már a monisztikus alapelvnek sem. Az emberiség szellemi életében ma oly éles meghasonlás állott elő s az egyes ember lelke is oly éles disszonanciákat él át, hogy ezeknek az ellentéteknek a kiegyenlítésére a közönséges monismus képtelen, mert sem a mélységben, sem a magasságban nem találja meg azt a pontot, amelyen a kiegyenlítés végbemehetne.

Azonban a háború válsága a keresztyénségnek nemcsak egyes ellenségeit hallgattatta el, vagy gyengítette legalább, hanem egy régi szövetségesebe is új erőt öntött. A keresztyén apologeta is mindenesetre a saját ügyének aktívái közé iktathatja az *erkölcsi idealismusnak* azt a hatalmas fellendülését, mely az emberiség ezen szomorú életszakának legörvendetesebb jelenségeihez tartozik. Ez az erkölcsi Idealismus egyrészt *hazafias* másrészt *humanitárius* természetű. Mindegyik formájában a keresztyén világnézetnek természetes szövetségese a magasabb ideálokat nem ismerő materializmussal szemben. Az apologetika szempontjából kétségtelenül nagyon fontos annak okszerű megállapítása, hogy az a *humanitárius Idealismus* legalább is az európai kultúra területén a keresztyén szellem hatása, mely öntudatlanul érvényesül ott is, ahol a keresztyénség gyökérigazságai iránt való fogékonyság hiányzik. Ezt az eredetét azonban a humanitárius Idealismus, sajnos, gyakran megtagadja és más forrásból származó philosophai elemekkel bővülve olyan világnézetet alkot, amely a vallással, vagy legalább a pozitív keresztyénséggel nem egy ponton ellentétbe kerül. Hogy a most oly szépen felindult idealisztikus áramlatnak is lesznek ilyen a keresztyénséggel szembe kerülő elágazásai, arra el kell készülnünk s azért fontos, hogy a keresztyén apologetika átlássa azokat a különbségeket is, amelyek a keresztyénséget és az idealismust egymástól elválasztják és – legalább a mi meggyőződésünk szerint – az összehasonlítást a keresztyénség javára döntenek el. Ezt az összehasonlítást itt részletesen nem vihetjük keresztül. Csak a legmélyebbre ható különbségként állapítom meg azt, hogy míg az Idealismus az emberi élet nagy konfliktusait s a lélek belső ellenmondásait csupán olyan erők segítségével akarja megoldani, amelyeknek a forrása magában az emberi lélekben illetőleg szellemben van, és ha esetleg segítségül veszi is a vallást, ennek forrásait ismét csak az emberi szellemben magában keresi: addig a vallás és legjellegzetesebben a keresztyénség egy világfölötti személyes hatalomra támaszkodik és a vele való közösségben keresi és találja a lélek és az élet nagy ellenmondásainak kiegyenlítésére szükséges – megváltó – erőt. Ezen a ponton a keresztyénség és minden vele szembehelyezkedő Idealismus között kétség kívül annyira mélyreható az eltérés, hogy azt a legügyesebb dialektikával is legföljebb eltakarni, de kiegyenlíteni nem lehet, mert az eltérés nem a gondolatok terén van, hanem az élet valóságában gyökerezik s azért ezen a ponton a vitázok csak akkor békülhetnek össze, ha az egyik a másiknak az álláspontját fogadja el. Mivel ez a vita – talán a háború lezajlása után – még nagy arányokat ölthet, azért szükséges, hogy a keresztyén apologetika idején

felkészüljön reá és ebből a szempontból legyen szabad átgondolásra ajánlanom *Dankmann* greifswaldi tanár kevéssel a háború kitörése előtt kiadott figyelemre méltó könyvének még kissé idegenül hangzó témáját: „Idealismus oder Christentum. Die Entscheidungsfrage der Gegenwart.” (Leipzig Deichert. 1914).

A keresztyén világnézet igazaiért folytatott harcában az apologetika szerencsére feldolgozhatja és felhasználhatja a mostani válságos időknek egy másik örvendetes tapasztalását is, a vallásnak és a keresztyénségnek a pusztá idealismustól független, saját forrásaiból való azon megújulását, amely nálunk is nem egy ponton mutatkozik. Az apologetika beható megfigyelés alapján – az abnormis jelenségeket sem hagyva figyelmen kívül – fel fogja tární azt, hogy minemű lelki szükségletek keresnek a vallásban kielégítést és mennyiben hozza meg ezt a lelkeknek ma is épen a keresztyén vallás. A keresztyén vallás lényegének a kiemelése magával hozza a vallásos élet itt-ott tapasztalható abnormis jelenségeinek megfelelő bírálását is.

Mindezek a problémák és jelenségek kétségkívül elég munkát adnak a keresztyén apologetikának, ha szellemi életünk mostani válságos időszakában feladatának meg akar felelni.

Egyéb apologetikus vonatkozású kérdések még alább kerülnek szóba.

2. Az apologetika után a *dogmatika*, a keresztyén hittan, aktuális problémáit kell nagyjából szemügyre vennünk.

A theologia és a vallásbölcselet története ismer ugyan olyan kísérleteket, amelyek oda irányultak, »hogy az istengondolatot a vallásos tudat középpontjából félretolják.¹⁾ A valóság azonban az, hogy minden vallásos tapasztalás, ha a tudatosság kellő fokára emelkedik, közvetlenül érinti az *istenfogalmat*, ami csak úgy lehetséges, ha ez áll a vallásos tudat középpontjában. Azért a jelenkor vallásos tapasztalásai sem lehetnek közönyösek az istenfogalom iránt. Csak az a kérdés, hogy a jelenkor vallásos tapasztalásaiban jelentkezik-e olyan sajátság, amely az istenfogalom szempontjából különös figyelemre méltó. Meggyőződésem szerint valósággal úgy van. Ha azokat a kérlelhetetlen szükségszerűségeket, amelyek magától értetődő érvényességgel követelik tőlünk a legnagyobb áldozatokat; a sorsnak azt a vas-szigorát, mely alatt a népek milliói nyögnek; a lét és a nemlét kérdésének azt a lesújtó fenségét, mely egész külső és belső életünk alapjait rázkód-tatja meg – ha mindezt *vallásos* lélekkel éljük át, akkor

¹⁾ L. *Girgensohn*. Die Religion, ihre psychischen Formen und ihre Zentralidee. Leipzig, 1903.

azt látjuk, hogy ezen tapasztalásunk világában szemlélve hatalmasan domborodik ki a *bibliai* istenfogalomnak egy oly vonása, amelyre talán sem a dogmatikai elméletben, sem vallásos életünk gyakorlatában nem voltunk elég figyelemmel, t. i. Isten fensége, szuverén hatalma, leverő és mégis felemelő, mert imádatot keltő dicsősége. Hogy ez a vonás a bibliai istenfogalomnak egyik mellőzhetetlen tartozéka, mely azonban jogosan nem válhatik annyira *egyoldalúan* uralkodóvá, amint azt egyes a dogmatörténetből ismeretes rendszerekben látjuk; hogy ez a vonás miként kapcsolódik az Istenről szóló dogmatikai tanban a *szereket alapvonásával* szerves egésszé és melyek az istenfogalom további, nevezetesen ethikai kihatásai, arról most részletesebben nem szólhatok. Csak azt említem meg, hogy a jelenkor hittudósai között különösen a kiéli *Schaefer* helyez súlyt az istenfogalom ama jelzett vonásának teljesebb érvényesítésére és törekszik arra, hogy nemcsak a vallás gyakorlatában, hanem az Istenről szóló tannak módszeres felépítésében is teljes elismerésre jusson az isteni tényezőnek föltétlenül domina főjelentősége („theocentrikus” álláspont), ellentétben azzal a felfogással, mely a vallásos viszonyban s annak elméleti értelmezésében az embert s az ember szükségleteit helyezi többé-kevésbé előtérbe („anthropocentrikus” álláspont). *Schaefer*, „theocentrikus” teológiájában kétségkívül jogosult vallásos alapmotívumok törekésznek érvényesülésre; azonban kérdés, és pedig, mivel főmunkája¹⁾ csak kevéssel a háború kitörése előtt jelent meg, kétségkívül aktuális kérdés, hogy alap gondolatának kifejtésével nem esett-e túlságos egyoldalúságba.

Még több aolgot ad ma a dogmatikának és az apologetikának egyaránt az *isteni gondviselésről* szóló tan.

Ennél a pontnál önkénytelenül eszembe jut az a vita, amely az 1755-iki híres *lissaboni földrengés* nyomán keletkezett a gondviselés hit és az Optimismus kérdése körül. A rettenetes katasztrófa lelki hatását, miként ismeretes, élenken rajzolja a „Dichtung und Wahrheit” első könyvében *Goethe*, kinek ez volt első nagy ifjúkon élménye. A philosophiai vitát *Voltaire* kezdte meg. *Rousseau* felelt neki; végül *Kant* és *Hamann* szóltak hozzá. Csupa fényes név. Aki a vita részletei és dogmatikai tanulságai iránt érdeklődik, annak figyelmebe ajánlom *Lüttger*: „Die Erschütterung des Optimismus durch das Erdbeben von Lissabon 1755. Ein Beitrag

¹⁾ „Theocentrische Theologie.” Az első, történeti kritikus rész már 1909-ben jelent meg, a rendszeres kifejtést tartalmazó II. főrész 1914-ben Leipzigben. Az I. részre vonatkozólag v. ö. a Th. Sz. 1910. évfolyamában megjelent ismertetésemet, melyet alkalmilag a kész rendszer kritikai ismertetésével óhajtok kiegészíteni.

zur Kritik des Vorsehungsglaubens der Aufklärung” CZINIŰ munkáját¹⁾).

Akkor egy rendkívüli méretű természeti katasztrófa ingatta meg sokakban az isteni gondviselés hitét s azt az optimismust, melynek két főiránya egyrészt *Shaftesbury*, másrészt *Leibniz* nevéhez fűződik. A „Theodicea” alapproblémája valósággal akuttá vált.

Az újabb időben nem egyszer, pl. a messinai földrengés vagy a Titanic elsüllyedése alkalmával, tapasztalhattuk, hogy természeti katasztrófák inkább csak mint szenzációk hatottak korunk hírlapokból táplálkozó, ideges nemzedékére és alig érintették az emberek világnézetét, élethangulatát. Ez áll a világháborúról is azoknál, akik abban mélyebb eszmélés híjján, nem látnak egyebet, mint óriási természeti katasztrófát. Azonban az emberek nagyobb része mégis csak érzi azt, hogy a világháború sokkal több ennél, – egy soha eddig nem tapasztalt nagyságú *világtörténelmi* katasztrófa, mely egyszerre halálos veszedelembe sodorta a népeket és az egyes emberek millióit és mindnyájunkat arra kényszerít, hogy reá eszméljünk úgy belső, mint külső életünk legelemibb alapfeltételeire. Azért válik a világháború válsága a világnézet kérdésévé is és azért tűnik ki most világosabban mint bármikor, hogy lelki életünk alapfeltételeihez a vallás, az istenhit is hozzátartozik. Talán nem hibás az a megfigyelés, hogy ez a vallásos szükséglet, ez a – hogy úgy mondjam – primitív istenhit ma első sorban mint *az isteni gondviselés szükségének az érzése* nyer konkrét alakot. Ez nyilatkozik meg legtöbbször abban a millió és millió fohászkodásban, mely most az emberek kebléből fakad és a magasságban Istent keresi. A jóságos Isten gondviselésével való biztatásra és vigasztalásra van leginkább szükség a lelkipásztorkodás terén az itthon maradottak, a harctéren küzdők és a kórházban ápoltak között egyaránt. Az isteni gondviselésben való hit nyer ezerszeres megerősítést az egyéni sorsalakulás és különösen a harctér tapasztalásaiban: „Isten csodája, hogy még életben vagyok”, „hogy nagyobb baj nem ért”, „Isten őrizett”. Ez a gondviselési hit megújulása népünk lelkében. Ez megelékníti a theologia munkáját az isteni gondviselésről szóló dogmatikai tan terén is. Élénkebb munkára ezen a téren mindenekelőtt azért van szükség, hogy a theologia a maga részéről is hozzájáruljon az újra éiedt gondviselési hitnek az üdvhit irányában való kimélyítéséhez és feltárja a kettőnek, az Isten atyai gondviselésében való hitnek és a Jézus Krisztus megváltói személyében közpon-

¹⁾ Megjelent a „Beiträge zur Förderung christlicher Theologie” cz. sorozat V. évfolyamában mint 3. füzet. Gütersloh. 1901.

tosuló üdvösséghitnek, belső, szerves kapcsolatát, – oly feladat, melynek világos megfejtésével a dogmatika igen hasznos szolgálatot tesz úgy az igehirdetésnek, mint a lelkipásztorkodásnak. Ebbe az irányba utal a világháborúnak az az általánosságban formulázott vallásos megítélése is, melyről az I. szakaszban volt szó.

De az isteni gondviselésről szóló tannak élénkebb theologiai tárgyalására szükség van azért is, hogy a megújult gondviselést akadálytalanul helyezkedhesse el a neki megfelelő világnézeti keretben s így egyszersmind védelmet találjon a kívülről jövő támadások ellenében.

Ebben az irányban mindenekelőtt ki kell tennie annak, hogy eleven gondviselést csak mint egy a világ felett álló, de egyszersmind a világban elevenen benne működő személyes Istenben való hit lehetséges és azért csak a személyes Isten keresztyén fogalma adhatja meg a gondviseléstnek azt a világnézeti keretet, amelyre szüksége van. A gondviselést magát nem lehet megszemélyesíteni, vagy a személytelen „Ég”-nek tulajdonítani. Különben az imádságnak sem volna értelme. Szóval újra kitűnik a *theisztikus* istenfogalom jelentősége.

De vannak még más világnézeti problémák is, amelyeket épen a gondviselést mai állása tesz aktuálisokká. Hogyan fér össze a világháborúnak az a vallásos megítélése, mely abban az isteni világkormányzásnak egy tényét látja, azzal az ethikai ítélettel, mely elutasíthatatlanul követeli a világháborúra nézve az emberi felelősség megállapítását? Íme az isteni világkormányzás és az emberi szabadság, ill. felelősség egymáshoz való viszonyának régi mesterkérdése a világháborúra alkalmazva. Nem kevésbé foglalkoztatja az elméket az a theodiceai kérdés: hogyan egyeztethető össze a világháború ténye az Isten igazságosságában, bölcsességében és jóságában való hittel? A theodiceát természetesen nem vesszük ma abban az értelemben, amelyben azt már *Kant* joggal elvetette: „Unter Theodicee versteht man die Verteidigung der höchsten Weisheit des Welturhebers gegen die Anklage, welche die Vernunft aus dem Zweckwidrigen in der Welt gegen jene erhebt.”¹⁾ De mi nem a pusztá philosophiai kritizismus szempontjából vetjük el az ilyen értelmű theodiceát, hanem elsősorban vallási okokból. Az emberi esznek nem koncedáljuk azt a jogot, hogy Istent bármily formában „vád alá helyezze” és a maga fóruma előtt igazolásra szólítsa; viszont Isten nem szorul a mi szegényes okoskodásunk prókatori szolgálataira. De azzal igenis szükséges szolgálatot

¹⁾ Ueber das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodicee. 1791.

végez a theologia, ha a hit álláspontját tudományos belátással igazolja a gondolkodás kételyeivel szemben. A theodicea csak ebben a szerényebb értelemben lehetne a keresztyén gondviseléshit tudományos igazolása.

Az általános eligazodást ezen problémák bonyodalmaiban is a világháborúnak az az I. szakaszban kifejezett elvi megítélése biztosítja, melyben úgy a vallásos mint az ethikai érdek kielégítést talál. Egyébként a keresztyén gondolkodás ezen a terén is tudatában marad az emberi megismerés részszerintvalóságának és nem kérkedik az isteni világkormányzás és gondviselés titkainak ismeretével. Mindamellett azt hisszük, hogy a theologiai gondolkodás az isteni gondviselés nagy problémáiról is tud annyit mondani, amennyi a hitnek a gondolkodó kételkedéssel szemben való igazolására szükséges és elég.

Ehhez a ponthoz még csak azt legyen szabad megjegyezni, hogy a régi egyházi dogmatikának az isteni világkormányzásra és gondviselésre vonatkozó látszólag aprólékos és formalisztikus meghatározásaiból *gyökérvonás* útján, azaz ha felkutatjuk azt a vallásos vagy esetleg ethikai érdeket, mely bennük kielégítést keresett, többet tanulhatunk, mint közönségesen gondolni szokták.

Úgy a gondviseléshitnek az üdvhittel való kapcsolata, mint az emberi felelősség problémája már magában foglalja a *bűnre* és a *büntudatra* való utalást. A Keresztyén hittannak és vele együtt a keresztyén erkölcstannak az a fejezete, mely a bűnről szól különös actualitást nyer azért, mert nyilvánvaló, hogy a világháború jelentőségét vallásos szempontból csak akkor tudjuk megérteni, ha az a vallásos hit, mely a világháborúban az isteni világkormányzás tényét látja, eleven *büntudattal* párosul, aminthogy a világháborúról az első szakaszban formulázott általános elvi ítélet a vallásos hittal együtt a büntudatnak a kifejezése. Ahol ez a büntudat hiányzik, ott a kicsinyes panasz, a türelmetlen zúgolódás, a szellemi lázadás van napirenden és minden pillanatban az istenkáromlás veszedelme kísért. Ott lehetetlen, hogy a világháború élménye a lelki megújulás kezdete legyen. Ez a várva várt megújulás csak akkor válhatik valósággá, ha az emberek lelkében még jobban és általánosabban, mint eddig, felébred a büntudat és ezzel együtt a gyökeres megújulás őszinte vágya. Azért a bűnről szóló tannak rendkívüli korszerű fontossága van az igehirdetés és a lelkipásztorkodás szempontjából is. A theologia ezen a ponton is a tiszta látáson alapuló világos elmélettel szinte közvetlenül szolgálja a keresztyén életszervezet gyakorlati szükségleteit. Hogy ezt jól tehesse, mindenekelőtt ismernie kell *a bűn pszichológiáját* összes finomságaival, azt a helyenként rendkívül finom érezetet,

amelyen a bűn, hogy úgy mondjam, a lelki hajcsövesség törvénye szerint még legszentebb érzelmeink és törekvéseink székhelyébe is beszivárog. De épen úgy ismernie kell a *bűn szociológiáját* is. Amint életével, úgy bűneivel sem áll az egyes ember elszigetelten egyedül. Minden egyes ember tagja egy egyetemes bűnös létszervezetnek. Az egyes ember bűnéért nemcsak ő maga felelős, hanem a *köz* is, amelyhez tartozik; de viszont az egyes ember is osztozik abban a felelősségben, amely a *köz*t terheli. Ez alól a közfelelősség alól senki sem vonhatja ki magát, még az sem, akit egyénileg talán kevés bűn terheli. Ez a bűn rettenetes szolidaritása. Ezt sokan elfelejtik s azért nem találják meg a bűnbánat útját. Pedig épen a jelen rendkívüli élményeiben sok olyan mozzanatot fedezünk fel, mely bennünket erre az igazságra figyelmeztet. Nem lesújtó tapasztalás-e minden Isten képét viselő teremtményre nézve, hogy ebben a rettenetes harcban az *ember* jelenik meg úgy, mint az *ember* legádázabb ellensége? Nem mondjuk-e, hogy a *szégyen* pírja futja el arcunkat. amikor azokról a kegyetlenségekről olvasunk, amelyeket – *ellenségeink* elkövetnek. Miért? Mert ilyenkor ellenségeinkben és önmagunkban csak az *embert* látjuk. Abban a szégyenérzetben az emberi szolidaritás nyilatkozik meg a bűnnel szemben és érezteti velünk a *köz felelősséget*, melynél fogva az idegen bűnt is a magunkénak érezzük. Ez teljesen rendjén valóan tűnik fel előttünk különösen akkor is, ha az ellentétes jelenségekre gondolunk. Egyenként -büszkék vagyunk arra a dicsőségre, amelyet nemünknek egyes kiváló képviselői szereztek. Az egyesek dicsősége közös dicsőséggé válik, melyben büszkén osztozunk. Csak logikus dolog, ha a bűnnel szemben is hasonlóan viselkedünk elvállaljuk a felelősség szolidaritását.

A bűn és a felelősség szolidaritása nem csupán egy nemzedék tagjait fűzi szomorú egységbe, hanem az egymás után következő nemzedékeket is. Sőt épen a történeti élet ezen egymásutánjában s az abban uralkodó öröklés törvényében rejlik annak a szomorú egységnek tulajdonképeni alapja. A felelősség szempontjából ezt a törvényt fejezi ki az a lesújtóan szigorú, de az élet valóságát kifejező szó: „Megbüntettem az atyák vétkeit a flakon. . . .”

A bűn szociális kapcsolatainak a felismerésével a modern empirisztikus tudomány a biológiában és a lélektanban, a szociológiában és a büntetőjog elméletében közelebb jutott a valóság megismeréséhez, mint a régi racionalizmus és libealizmus. Csak az a baj, hogy ezen kapcsolatok megítélésében a *pathologist* szempontot helyezi előtérbe és az *etnikai* szempont teljes kiküszöbölésére törekszik. A keresztényen theologia az élet abnormitásainak megítélésében az

ethikai szempontot nem ejtheti el, sőt azt még kimélyíti a vallásos felfogással. Csak így éri el a bűnről szóló tan a bibliai kijelentés teljes komolyságát és mélységét.

A bűnről szóló tan épenúgy, mint az Istenről és a megváltásról szóló, az egész keresztyén tanrendszernek egyik sarkalatos pontja, melynek fokozott actualitása a fentebbi vázlatos megjegyzésekből és utalásokból is talán némileg kitűnik. Azért erre a fejezetre a jelenkor teológiájának kiváló gondot kell fordítania és nem szabad megfélekednie arról, hogy a való élet komolyságával szemben és a bibliai megítélés szempontjából csak akkor állja meg helyét, ha nem ad okot arra az ellenvetésre, amelyet egy helyen *Anselmus* Busóval szemben hangoztat (*Cur deus homo* c. XXL): *Nondum considerasti quanti ponderis sit peccatum.*

A bűnről szóló tan közvetlenül vezet át bennünket a *Megváltóról és a megváltásról szóló tan* körébe. Hiszen elsősorban a bűn az, ami a megváltást szükségessé teszi.

A megújulás vágya, amelyről már ismételtén szó volt, lényegileg azonos a megváltás utáni vágygal. Hogy ez a vágy már a háború kitörése előtt milyen változatos alakban nyilatkozott meg, azt mindenki tudja, aki nem közönyös korunk szellemi physiognomiája iránt. Azt kellene hinnünk, hogy ez a vágy magától terelődik *Jézus* felé, akiről a keresztyénség immár kétezer óv óta vallja, hogy ő a Megváltó. Valósággal azonban a modern megváltási vágy sokszor öntudatosan kerüli *Jézus* személyét. A háború tapasztalásai ebben a tekintetben, legalább eddig, nem hoztak lényeges fordulatot. Sőt vannak olyan jelenségek, amelyek a keresztyén váltságtan *christocentrismusára* nem kedvezők. Így nevezetesen az az éles ellentét, mely az emberiség valóságos állapota és a szeretet és béke krisztusi evangélioma között szembeötlően fennforog; továbbá az a humanitárius Idealismus, mely a szeretet elvét elsajátítja vallási gyökerei nélkül; végül pedig az a körülmény, hogy az emberek nagy része külső életünk rázkódtatását érzi leginkább és így vallásos szükségletének kielégítését csupán a gondviselésben keresi mélyebb vallásos és erkölcsi eszmélés nélkül.¹⁾ Mindegyik irányban a krisztuskerülés tulajdonképeni oka a mélyebb büntudat hiánya.

Mindamellet az azt hiszem, hogy annak a christocentrikus alaptételnek a jogosultságát, mely a megváltás fogalmát kizárólagos értelemben *Jézus Krisztus* istenemberi személyéhez fűzi, a mai nemzedék szemében is biztosítják a lelki életnek bizonyos szükségletei, amelyek minden felületesség

¹⁾ Ezt a felületességet sokszor maga az „igehirdetés” terjeszti azzal, hogy kizárólag az ószövetségi gondviselési gondolatkörében mozog.

daczára is ma érezhetőbbek mint bármikor s amelyek teljes kielégítésüket csak Jézus Krisztus megváltói személyében illetőleg életművében találják meg. Anélkül, hogy a formai rendszerességre akarnám helyezni a fősúlyt, a jelen tapasztalásaira való tekintettel a következő négy pontot veszem irányadónak, amikor a christocentrismus jogosultságáról van szó: 1. Ahol a *bűntudat* teljes erejével ébred föl, ott a lélek ma sem talál igazi megnyugvást másutt, mint Jézusnál. 2. Az embernek már régóta nem volt annyi *vigasztalásra* szüksége, mint napjainkban; a tapasztalás pedig azt bizonyítja, hogy a vigasztalásra szoruló, bánatverte szívnek nincsen a világon jobb menedéke, mint Jézus. 3. Az ember és ember közötti viszonyban a világnak ma inkább mint valaha szüksége van a *szeretetre* és ez a nagy szeretetszükséglet megmarad akkor is, amikor majd a harc elmúltával a népek új berendezkedéséről lesz szó. Igaz, hogy itt a humanitárius Idealismus is kínálkozik. De anélkül, hogy ezt leszólni akar-nánk, ismét a tapasztalás alapján kell megállapítanunk azt, hogy a szeretet *tisztaságát, tartósságát,* és korlátalan *egyvetemességét* csak a krisztusi szeretet szelleme biztosítja. 4. Végül – last not least – az intellectusnak is vannak olyan szükségletei, amelyeket épen a jelenkor tanulságai szerint csak Jézus a Megváltó elégíthet ki. Naponként tapasztalhatjuk, mennyire összezavarta a világháború azoknak a gondolatvilágát, akik Jézusnak nem a világnézetük közép-pontjában adtak helyet. Az élet és az emberi történet *értelmét* kereső, világnézetalkotó gondolkodás számára is csak Jézus hozza meg a kellő világosságot, ha δ lesz gondolkodásunknak is alfája és ómegája.

Ez természetesen nem akar a Jézusnál található lelki javak teljes és rendszeres felsorolása lenni. Csupán néhány szempontot akartam a jelenkor tapasztalása alapján kiemelni a christocentrikus álláspont korszerű igazolása végett. Ennek az álláspontnak a teljes rendszeres kifejtése nem tartozik ezen vázlatos cikk keretébe. Elég az hozzá, hogy a christocentrikus álláspont a jelenkorban is jogosultnak és szükségesnek tűnik fel. Hogy ez a christocentrismus helyes értelmezés esetén nem áll ellentétben az istenfogalom tárgyalása közben említett theocentrismussal, azt csak közbevetőleg jegyzem meg.

A dogmatikai elméletben lehet ugyan vitatkozni arról, hogy a Jézus Krisztus *személyéről* vagy megváltói *munkájáról* szóló tan való-e előbbre. A vallásos élet gyakorlati útja mindenesetre az, hogy Krisztus „jótéteményeinek” megismerése útján jutunk az δ személyének megismerésére a *Melanchthon*-féle kánon szerint: *Christum cognoscere est beneficia eius cognoscere.* Ami pedig Krisztus jótéteményeinek summáját,

a megváltás művét illeti, én úgy látom, hogy annak a közönségesnél mélyebbre ható, a bibliai kijelentéssel egyező megértéséhez épen a jelenkor tapasztalása szolgált egy igen becses *analógiát*. Azt hiszem, ha valaha, most láthatjuk és tapasztalhatjuk azt, hogy *az emberi társas élet igen kiterjedt mértékben az áldozat törvényén épül fel, melytől a helyettesítés elve elválaszthatatlan*. A küzdő hadsereg, a nép színe, virága, az egész népért hozza véráldozatát. Mind-egyikünk érzi, hogy harcosaink érettünk – s az „érettünk” gondolata a „helyettünk” fogalmát is implikálja – érettünk küzdenek, szenvednek, véreznek, hálnak meg. Ennek az átérzése a mostani háborús időnek egyik legnagyobb és legbecsesebb erkölcsi élménye, melynek tisztító, nemesítő hatása kétségtelen. De nemcsak ebben a viszonyban érvényesül az áldozat és a helyettesítés törvénye. A szülő gyermekeiért, egyik családtag, egyik nemzedék a másikért, a följebbvaló az alattvalóért, az alattvaló a följebbvalóért, az egészséges a betegért, az egyik társadalmi kör ős foglalkozási ág a \ másikért dolgozik, fárad, küzd, szenved. Ezen egymásért való munka és áldozat nélkül az emberi társadalom nem állhatna fenn mától holnapig. Ha ezt meggondoljuk, akkor eltűnik az az idegenszerűség, mely sokak szemében a Krisztus (helyettes) áldozati haláláról szóló tant körülveszi. Akkor közelebb jutunk – per analogiam – annak megértéséhez, hogy aki Isten színe előtt – nem önkényesen, hanem Isten akaratának megfelelően – az egész emberiség ügyét a magáévá tette, mint Istennek ama báránya az emberiség bűnét magára vette s akit a bűnös világ kitaszított magából, a világért, mi érettünk is, szenvedett áldozati halált, szenvedte el az ítéletet, hogy mi ítélet helyett kegyelmet nyerjünk. – S aki ettől a tantól az etikát félti, azt hadd emlékeztessen az előbb felhozott analógiának erkölcsi kihatására. Vájjon nincsen-e reánk közvetetten erkölcsi tisztító, fegyelmező, nemesítő hatással az a gondolat, hogy harcosaink *érettünk* szenvednek? Amennyivel a megváltás műve nagyobb az itt felhozott analógiánál, annyival nagyobb, erősebb, mélyebb, egyetemesebb annak erkölcsi hatása is. Természetes azonban, hogy a megváltásra vonatkozó *gondolatok* idegenszerűségének eltűnése még nem jelenti a megváltás elsajátítását. Ez nem az okoskodás műve, hanem – Krisztus szentlelkéé. Csupán arról van szó, hogy a jelenkor tapasztalásai egyebek között a megváltásról szóló bibliai tan megértéséhez is közelebb hozhatnak legalább egyeseket az analógia útján. Más szóval a fenti fejtegetésnek inkább apologetikai, mint dogmatikai jelentősége van.

A megváltás elsajátításáról szóló tanra, melyet a hagyományos dogmatika *az üdvösség rendje* címen szokott tár-

gyalni, nagy súly esik a jelenkorban azért, mert az a lelki megújulás, amelynek követelését a világválság vallásos megítélése elutasíthatatlanul magában foglalja, csak a Krisztus által lett bűnváltóság elsajátítása útján mehet végbe. A régi egyházi dogmatika ezt az „utat,” az „ordo salutis”-t kissé komplikált fogalomrendszerben állapítja meg. Ez a fogalomrendszer az *élet* érdekében egyszerűsítésre szorul. Közelebről megkívánjuk, hogy az üdvösség (megváltás) elsajátításáról szóló tan egyszerűsített alakjában legyen a) elég *világos* és *határozott*, hogy alapvonalaiiban az iskolázatlan elme is megérthesse; azért szorítkozzék a minden esetben érvényesülő lényeges mozzanatok kiemelésére anélkül, hogy az angolos methodismus merevségébe esnék; b) elég *tartalmas* és szemléletes, hogy ne legyen pusztá formáság és fel tudja magába venni a bibliai igazság eleven teljességét; c) elég *tág*, hogy a való élet kimeríthetetlen gazdagságát ne korlátozza.

Az újkori theologia számos figyelemre méltó kísérletet tár elibénk, mely az üdvösség rendjéről szóló tan egyszerűsítését czélozza. Ezeknek a kísérleteknek történeti és rendszeres kritikai feldolgozása igen szükséges és korszerű theologiai feladat. A főtebbiek alapján nyilvánvaló, hogy a theologia itt is mennyire közvetlenül szolgálja a világos elmélettel az egyház gyakorlati feladatainak megoldását, amikor a megtérés és az új élet igéjének hirdetése szinte világtörténelmi szükségletnek tűnik fel.

Az ígét azért hirdeti az egyház, mert keresztyén meggyőződés szerint az ige *kegyelmi eszköz*. Az ige a keresztyén igazságnak az a kijelentésszerű kifejezése, mely által a megváltó, újjáteremtő isteni kegyelem az emberi lélekre hat.

A mostani háborús idő tapasztalásai között a legbecesebbek egyike s a jövőre nézve minden egyébnél biztatóbb kétségkívül az, hogy a nehéz napokban sokkal többen és sokkal intenzívebben mint előbb tapasztalják meg az ígének mint az isteni kegyelem eszközének erősítő, vigasztaló, boldogító felemelő, megszentelő, újjáteremtő, üdvözítő hatalmát s a háború viharos éjszakájában annál fényesebben ragyogó, elévülhetetlen és megingathatatlan igazságát. Még azok is, akik mindenkor szívesen foglalkoztak az igével, a háború élményeinek hatása alatt új meg új oldalról ismerik meg az ige kimeríthetetlen gazdagságát és megbecsülhetetlen értékét. Ez az új tapasztalás, annál becesebb, mert egyaránt kiterjed az ó- és az újszövetségi igére. Igen sokan az ószövetség igetartalmát, igei jelentőségét csak most fedezték fel. Az ige ismét egységes organizmusként tűnik fel előttünk az ó- és az újszövetségben. Az újszövetség gyökerei az ószövetségben vannak. Sokan állították már azt, hogy ezek a gyökerek elhaltak. De a gyökérsorvadás mindig az egész szervezetet

is enyészettel fenyegeti. Most az élet tapasztalása mutatja meg, hogy a gyökér lényegileg ép és életerős. Most új fényben tűnik fel előttünk Jézus szava: „Nem azért jöttem, hogy a törvényt, avagy a prófétákat eltöröljem.” Most látjuk, mennyire igaz és szükséges mindakettő, a *törvény* és az *evangéliom*, melyek mindegyike megvan úgy az ó- mint az újszövetségben, bár a kijelentés történetének különböző fokain. S ahol az ószövetségnek valami hiányosságára bukkanunk akár vallásos, akár etnikai szempontból, ott annál jobban becsülni tanuljuk az újat, mely most is az egésznek koronája.

Mindezek a tapasztalások ismét új életet visznek a dogmatikának az Isten ígéről mint kegyelmi eszköztől szóló fejezetébe, mely viszont e tapasztalások világos fogalmi feldolgozásával és apologetikai méltatásával tesz szolgálatot a gyakorlati életnek és különösen annak a protestáns keresztyénségnek, mely mindenestűi az ígére támaszkodik.

De az ige mint kegyelmi eszköz hatásának szélesebb körben való új átélése és megtapasztalása a theologiai tudományszervezetnek sok más pontját is közvetlenül érinti. Nevezetesen újra igazolja az ige eredeti okiratának, a szentírásnak, a keresztyén igazság forrása és normájaként való használatát és hatalmasan kiszélesíti azt a történeti tapasztalati alapot, amelyre *Kahler*, a nagy biblia-theologus, a szentírás *kivételes* jelentőségére és tekintélyére vonatkozó evangéliumi keresztyén meggyőződést helyezni akarta, hogy függetlenítse a bibliai kritikai munka folyton változó „eredményeitől.” Ez a szempont már nem csupán a rendszeres teológiát érdekli, hanem kihatással van azokra a feltételekre is, amelyeken a *bibliai tudományok* munkája felépül, sőt azt lehet mondani, hogy egy olyan problémára utal, mely a teológiára nézve alapelvi jelentőséggel bír. Ez a probléma a biblia-hit és a tudományos biblia-kritika egymáshoz való viszonyának kérdése. Vannak akik ezt a kérdést gordiusi módra igyekeznek megoldani, úgy, hogy a viszonynak vagy az egyik, vagy másik tényezőjét törlik mint jogosulatlant. Józanul egyik tényezőnek a jogosultságát sem lehet tagadni. De akkor az a kérdés áll elő, hogy a szentírásnak azt a kétféle (hívó és tudományos) felfogásmódját a kettős könyvvitel elve szerint egyszerűen egymás mellé helyezzük-e minden közvetítés nélkül, vagy pedig a hit elvének valami befolyást engedjünk a biblia-kutatás tudományos módszerére s így sajátlagosan *theologiai* módszert igyekezzünk kidolgozni, mely a hit és tudomány érdekeit egyaránt kielégítené. Ennek a problémának szigorú igazságszeretettől vezérelt feldolgozása a theologia legkorszerűbb feladatainak egyike, melynek tulajdonképeni helye a theologiai enciklopédia mint theologiai

tudományelmélet. Ennek a nagyjelentőségű kérdésnek széles tudományos alapon nyugvó és igen figyelemre méltó tárgyalását adja *Weber* bonni professzor „Historisch-kritische Schriftforschung und Bibeiglaube” ez. könyvében, melynek alsó címe: Ein Versuch zur theologischen Wissenschaftslehre.”¹⁾

Az ige mellett a *szentségeknek* mint kegyelmi eszközöknek helyes dogmatikai méltatására különösen azért volna szükség, mert jelentőségüknek a tudata széles körökben elhomályosult és ebben a tekintetben tudtom szerint most sem mutatkozik lényeges javulás.

Az ige és a szentségek letéteményese, a Krisztusban hívők közössége, az *egyház*. Az ige fokozott és kiterjedtebb hatásának köszönhető, hogy sokan ismét *lelki* mivoltában ismerték meg az egyházat, melyben talán már alig láttak egyebet elavult eszmék vagy önző czélok szolgálatában álló társadalmi szervezetnél. Az egyház a maga lelki mivolta szerint a legfontosabb dogmatikai fogalmak közé tartozik. Az egyház fogalma sokoldalú vonatkozásánál fogva súlyos problémákat rejt magában, amelyeknek tisztázása elodázhatatlan feladat. Mindenesetre meg kell különböztetnünk egymástól az egyház *dogmatikai*, *etnikai* és *egyházjogi* fogalmát. Az egyház fogalmával együtt az *egyetemes papság* sokat emlegetett elve is theologiai tisztázásra szorul.

Még néhány szót a dogmatika utolsó fejezetéről, az *eschatológiáról*. Mindnyájan tudjuk, hogy a keresztyén vigasztalás elemei között úgy a szószéken, mint a betegágyaknál és temetések alkalmával milyen tág tér jut épen az eschatologiai gondolatoknak. Ez magában véve nem volna baj. Az újszövetség is elég gyakran használ eschatologiai motívumokat a vigasztalás céljaira. Igaz, hogy a ki csupa eschatológiával akar vigasztalni, annak adja tanújelet, hogy a keresztyénség igazi vigasztalásait nem ismeri. És tényleg az „igehirdetés” épen ezen a téren vétkezik legtöbbit, különösen a halotti beszédek formájában. A bibliai és a dogmatikai fegyelemhez nem szokott fantázia, különösen ha a frázisok kedvelésével párosul, ezen a téren valósággal megdöbbenő dolgokat mivel és sajnos, a háború gyásza a szokottnál jóval több alkalmat ad ilyen visszaélésekre. Pedig épen a halál szigorú fensége követeli meg, hogy amikor róla s arról, ami utána következik, beszélünk, minden szavunk föltétlenül *igaz* legyen és semmit se mondjunk, amit jó lelkiismerettel nem mondhatunk. Innen világlik ki talán legjobban a józan bibliai és tudományos alapon nyugvó eschatologia fontossága és – szomorú actualitása.

De actualis a dogmatika utolsó fejezete meg más okból

¹⁾ Zweite, bedeutend erweiterte Auflage. Gütersloh. 1914.

is. Olyan időket élünk, melyek sok tekintetben emlékeztetnek az utolsó idők azon rajzára, melyet különösen a Jelenések könyvében és Jézus eschatologiai beszédeiben találunk. Ez a hasonlóság bizonyára alkalmat fog adni az eschatologiai remények erősebb feléledésére. Vannak szekták is, amelyek éppen ezen remények élesztésében keresik főfeladatukat. A helyes bibliai érzéktől vezérelt egyházas eschatologia feladata a *józsanságra* épüget inteni, mint az *éberségre*.

Ezen utóbbi megjegyzésünkből kitűnik az is, hogy nemzedékünk és földi viszonyaink megújulásának gondolatával nem akarjuk feláldozni a keresztyénségnek és Isten országának *világföltti* jellegét. Az az élet, mely a Krisztus megváltói személyéből és művéből fakad, az *igazi* élet *ebben* a világban is, de ez az élet eredeténél és belső gazdagságánál fogva nem főr meg a jelenvaló világ kereteiben. Kinő belőlük és keresi – és más létföltételek között eléri – a tökéleteséget. Erről szól az eschatologia, – vagy egészen elveszti jogsultságát és akkor a keresztyén remény józan eschatológiájának helyét a reménytelen pesszimizmus rezignatiója vagy a vérmesen rajongó utópia foglalja el.

3. A *keresztyén erkölcsan* actuális problémáinak némelyikét már a dogmatika egyes pontjaival kapcsolatban érintettük. Ezen a helyen csupán azokra az ethikai problémákra vetünk egy futó pillantást, amelyek a háború ethikai megítélésével közvetlen kapcsolatban állanak.

Ha egyfelől figyelembe vesszük azt, hogy a háború vallásos megítélése, melyről általánosságban az I. szakaszban volt szó s amely határozottan a *mostani* nagy háborúra vonatkozik, maga is egy igen erős ethikai mozzanatot foglal magában; ha másfelől az isteni gondviselés és az emberi szabadság illetőleg felelősség egymáshoz való viszonyának kérdését legalább ismeretkritikai szempontból tisztáztuk, akkor teljesen szabad előttünk az út a háborúnak tisztán ethikai szempontból való megítéléséhez.

Manapság minden józan ethikai gondolkodás elismeri azt, hogy a *védelmi* háború erkölcsi jogsultságához nem férhet szó. Erről a *keresztyén* ethika sem ítélet másként, ha nem akar kívül helyezkedni azokon a szükségszerű korlátokon, amelyek közé az isteni gondviselés helyezte földi életünket. Épen a nemzeti önvédelem erkölcsi jogsultsága adja meg legvilágosabban a nemzet összes fiainak az *igaz ügy* tudatát, a jó lelkiismeretet, mely természetesen teljesen független attól az ethikai szempontból indifferens kérdéstől, hogy miután a háború az egyik félnek más eszközökkel többé nem orvosolható jogsértése folytán elkerülhetetlené vált, melyik fél kezdi meg a *stratégiai* támadást.

Az igaz ügynek ez a tudata, kapcsolatban azokkal a

szenvedésekkel és áldozatokkal, melyeket a háború magával hoz és követel, teszi lehetővé azt az erkölcsileg felemelő, nemesítő, tisztító hatást mellyel a háború a nemzet fiaira van. Milyen nagy áldás, hogy ez a tudat oly világos mindnyájunkban! Ügyünk igazságának föltétlenül biztos tudatában el sem tudjuk képzelni, hogy ellenségeink is hasonló tudattal harcoljanak. Pedig ők is hányszor hangoztatják ügyük igazságát! Azok, akik ezt a rettenetes háborút titkos fondorlataikkal előkészítették, hiába hangoztatják azt, – nem hiszünk nekik. De nyilvánvaló, hogy valamelyes politikai Önállóságra érlelődött népet csak az igaz ügy jelszavával lehet háborúba vinni. Egész erkölcsi érzésünk felháborodik arra a gondolatra, hogy ellenségeink vezetői *hazudtak* az igaz ügyet s így állott elő az a valóban tragikus világtörténelmi helyzet, hogy a világ legelső kultúrnépei ügyük igazságának egyenlő tudatával harcolnak egymás ellen. – Ethikai szempontból is öröndetes, hogy a *háború* a népek viszonyát megrontó sok nagy hazugságnak egy csapással véget vetett; de *egy* nagy hazugságot, azt, amelyet ellenségeink vezetői az igaz ügy jelszavával üztek, csak a *béke* oszlathatja majd el. Milyen nagy áldás volna az emberiségre, ha ennek a hazugságnak a homályát nem hosszadalmas levéltári kutatásokkal kellene felderíteni, hanem maguk a hazugság szerzői oszlatnák el férfias beismeréssel! De ez a gondolat már csakugyan Utópia földjén termett. Mégis ezzel kapcsolatban még egy másik gondolat jut eszembe, melyet *Eucken* szeret hangsúlyozni: az igazság nagy hatalmát mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a hazugságnak is az igazság látszatát kell magára öltenie –különben nem boldogulj legalább a nyilvánosság előtt. A mostani nagy háború ennék a gondolatnak világtörténelmi illusztrációja. Reméljük, hogy az igazság hatalma előbb utóbb minden látszaton és hazugságon diadalmaskodik és egészséges erkölcsi alapra helyezi a népeknek egymáshoz való viszonyát.

Hogy az igaz ügy erkölcsi tudata az Istenhez való viszonyban nem szünteti meg a bűntudat szükségét, melyről dogmatikai szemlélődésünk során volt szó, az természetes és azért vallásos-erkölcsi szempontból kétségkívül helytelen az a sokszor – egyebek között *Mihályfi Ákos* budapesti katolikus teológiai tanárnak „A háború és a theologia” című, épen most kezembe került előadásában¹⁾ is – megnyilvánuló gondolatmenet, mely ügyünknek kétségtelen igazságát olyan szoros kapcsolatba hozza az Isten megsegítő gondviselésébe vetett bizodalommal, hogy ha esetleg *Nagy*

¹⁾ Háborús előadások a budapesti kir. m. tudomány-egyetemen. Elmondották 1914. decz. havában Lenhossék Mihály, Grósz Emil, Mihályfi Ákos, Magyary Géza, Alexander Bernát, Beöthy Zsolt. Budapest. Franklin. 1915.

Frigyes szavával¹⁾ ellentétben nem a mi részünkön volnának az erősebb bataillonok és – posito, sed non concesso – fizikai erőnk előbb találna elfogyni az erkölcsinél, consequenter a mi ügyünk veresége Isten vereségének tűnnék fel. Ez veszedelmes játék Isten gondolatával. Mi is bízunk, túrhettelenül bízunk Isten megsegítő kegyelmében, de *kegyelmében* úgy, mint Dániel (9, 18) s azért alázatos szívvel lemondunk arról, hogy az isteni gondviselés és világkormányzás útjait a *mi* erkölcsi ítélkezésünk kategóriáival előre kiszámítsuk és kiszabjuk.

Amennyire kétségtelen az ethika jóváhagyó ítélete a szoros értelemben vett védelmi háborúra vonatkozólag, épen olyan mértékben biztosan éri az ethika kárhozható ítélete az önkényes hódító és rabló hadjáratot. Ellenben kérdés tárgya lehet az, hogy nincsen-e a kettő között a háborúnak olyan átmeneti alakja, mely az ethika külön figyelmére méltó? Ebben az irányban kiválóan érdekesnek tűnik fel *Seeberg* berlini theologiai tanárnak a háborúról vallott felfogása, melyet 1911-ben „System der Ethik” címen megjelent munkájában²⁾ fejtett ki. Néhány mondatát hadd idézzem eredetiben. Die Notwendigkeit des Krieges ist darin begründet, dass die geschichtlich erworbene Geltung und Stellung keine konstante sein kann, sondern durch Schwächung oder Steigerung der nationalen Kraft sich ändert . . . Der Starkgewordene braucht mehr Raum in der Welt als einst und er kann ihn nur gewinnen auf Kosten derer, die einst stärker als er waren . . . [Demgegenüber] ist der Krieg die Kraftprobe zweier Nationen öder die akute Entscheidung über ihre geschichtliche Geltung . . . Der Krieg hat deshalb nichts mit roher Selbstüberhebung oder mit räuberischen Tendenzen gemein, sondern er ist das Mittel, durch das eine Nation einer anderen gegenüber die internationale Stellung erwirbt, die ihr vermöge ihrer Kraft faktisch zukommt. – így *Seeberg**) Felfogása, különösen ha a theologiai erkölcsan történeti összefüggéseibe illesztjük bele, kétségkívül igen érdekes példáját szolgáltatja annak, hogyan tükröződhetik még a keresztyén ethikában is egy erejének tudatában levő nép világtörténelmi helyzete és aspirációja. A háborúnak azt a formáját, melyet *Seeberg* jellemez, a *jogos nemzeti érvényesülés háborújának* lehetne neveznünk. A keresztyén erkölcsan szempontjából a háború ezen formájának jogosultságáról lehet vitatkozni. Szerencsére a történeti helyzet úgy alakult, hogy a hatalmas német népre vonatkozólag is minden kétségen fölül áll a jogos nemzeti önvédelem esete.

¹⁾ „Gott ist bei den stärksten Bataillonem.”

²⁾ System der Ethik im Grundriss dargestellt. Leipzig 1911.

³⁾ L. i. m. 135. 136. o.

A háború, különösen pedig a mostani nagy háború, etnikai méltatásának teljességéhez hozzátartozik, de egyébként is kiválóan actualis a *haza*, a *nemzet*, az *állam*, a *felsőbbség*, a *kultúra*, fogaimának keresztyén erkölcsstani szempontból való tárgyalása. A „haza”, a „nemzet” sokak szemében legfölbbe légi eszmény, bálványozott fogalom volt előbb, most lett eleven valósággá, most amikor fiaitól a legnagyobb áldozatot követeli, mely tőlük telik. És a fiak lelkesedéssel, szent kötelességtudattal hozzák meg a legnagyobb áldozatot, mert a veszedelem pillanatában ösztönszerűen megérezték, hogy amiért béke idején kisebb áldozatokat is nehezen hoztak meg, az földi életünknek egyik alapfeltétele, fundamentoma, melynek megdőlte mindnyájunk bukását jelentené. Most kitűnik, hogy a hazához, a nemzethez való ragaszkodásban nem csupán a külső életkapcsolatok lomha egoizmusa, hanem a nép egész anyagi és *szellemi* létfenntartásának ösztöne nyilatkozik meg természeti és történeti alapon. Ennek a nagy élménynek a keresztyén erkölcsstani is hangot ad, amikor földi életünk természetes és történeti feltételeiről s azokról az életkörükről szól, amelyekben Isten rendelése szerint földi életünk lefolyik.

Úgy a nemzet, mint az állam, a polgári élet, a kultúra s az ezekkel összefüggő többi életkörök és életjavak etnikai jelentőségének tárgyalásában a keresztyén erkölcsstani azon feladat előtt áll, hogy az egyik oldalon teljes mértékben igazságot szolgáltasson a földi élet összes jogos követelményeinek, a másik oldalon viszont éppen olyan határozottsággal igyekezzék megóvni a keresztyénség világfölötti jellegét, melynél fogva sohasem merül ki pusztán a földi élet érdekeinek szolgálatában. Ezen kettős feladat helyes megoldása véget a keresztyén erkölcsstani ma is sokat tanúhat *Luther* irataiból. Minthogy azonban a keresztyén erkölcsstani nézve nem kevésbé mint a dogmatikára nézve a szentírás igéje a legfőbb norma, azért fontos annak megállapítása, hogy a szentírásból minő szempontokat lehet meríteni a háború és a fent megjelölt életjavak etnikai megítéléséhez.

Így a keresztyén erkölcsstani értelmében az ember mint polgár és hazafi nemcsak a békében, hanem a háborúban is egész odaadással teljesíti kötelességét az önfeláldozásig; de ugyanakkor szívében a béke gyermeke marad és lelke sír, amikor körülötte a gyűlölet tombol. De még a világtól való ezen látszólagos idegenségével is a legjobb szolgálatot teszi a világnak, mert ha a meghasonlott népeket valaha valami igazán összebékítheti, ez csak a *keresztyén lélek* lehet, mely egy magasabb világ erőiből táplálkozik. Ez figyelmezteti a keresztyén erkölcsstani az egyeseket és a népeket arra, ami még a harcz közepette is mindnyájukat egy magasabb

egységbe fűzi, arra, hogy a háború közepette se feledkezzenek meg a békéről s azért ne égessenek fel minden hidat, mely az egyiktől a másikhoz vezet, arra, hogy a győztesnek is vannak *kötelességei*.

Ez a békéltető szempont természetesen a vallás és a theologia saját területére is kihat. És itt különösen *az angolsághoz való viszonyunkra* gondolok. Igaz, épen a vallás terén bajos dolog lesz az angolokkal való kapcsolatot helyreállítani. Ez nem csoda. Hiszen abba a sajátságos helyzetbe kerültünk, hogy ma a *vallás* jogosultságát és belső őszinteségét az angol hipokritaságra való – igen gyakori – hivatkozással szemben kell megvédenünk. És a magyar protestantizmusnak csak egészségére válik, ha, ahol szükséges, az angolságból minél gyökeresebben kijózanodik és a lélekhasználó angol methodismus befolyása alól minél teljesebben kiszabadítja magát. De az angomániából való kijózanodás szüksége itt sem jelenti az angolgyűlölet jogosultságát és azért egyebek között *a bibliatársulat ügye* ebből az ethikai szempontból is megfontolásra szorul. – Ami pedig végűi a *theologia* irodalmi kapcsolatait illeti, sokan az angol theologia felbecsülésében szintén túlságba mentek és az angolt még ott is többre tartották, ahol maga is nyilvánvalóan a német theológiának köszönhetette a legjobbat. De itt különösen nem szabad elfelednünk azt, hogy a háború s az angol-ellenes áramlat semmiképen sem teszi értéktelenné azt, ami valóban értékeset az angol szellem a theologiai tudomány terén produkált. Magunknak ártnánk, ha igazi szellemi értékeket, bárhol találhatók is, elfogultságból ignorálni akarnánk.

4. A keresztyén erkölcstannak ezen békehangjai után szinte különösnek tűnhetik fel, ha a rendszeres theológiának már a nevével is harcot hirdető diszcziplináját, a *polemikát* is szóba hozzuk. A háború, ha nem teremtett is békét a felekezetek között, de legalább békés hangulatot keltett szélesebb körökben. Tőlem is távol áll az a szándék, hogy ezzel a kis szemlélődéssel a békés hangulatot zavarjam. De szemlélődésem tárgya hozza magával, hogy a polemica aktuális vonatkozásait se hagyjam egészen figyelmen kívül. Alig lehet ugyanis kétséges, hogy a háború tapasztalásai a polemica és pedig nemcsak a katholicizmus és Protestantizmus között, hanem a Protestantizmus körén belül folyó polemica számára is szolgáltatnak anyagot és indítékokat egyaránt. A vallásos életnek többszörösen tapasztalható fel lendülése, mely napjainkban szinte magától ölt egyházas jelleget, továbbá az a körülmény, hogy a népek politikai szövetkezése és ellentétbekerülése nem felel meg mindenütt a vallásfelekezeti hajlamoknak, végűi a népek erőviszonyaiban a háború folytán bekövetkező eltolódások – mindezek oly

mozzanatok, amelyek egyes vallásfelekezetek öntudatára, a felekezeti érzékenységre és féltékenységre s ennél fogva a felekezetek egymáshoz való viszonyára is befolyással vannak. Ez a befolyás nagyobb mértékben majd talán csak az új béke idején válik érezhetővé, de a gondos figyelő már most is vehet észre bizonyos jeleket és hangulatokat, amelyek arra engednek következtetni, ami a lelkek mélyén – részben öntudatlanul – végbe megy. Mindamellet a megfigyelés anyaga még annyira híjjával van a kialakulásnak, hogy határozottabb ítéletek számára nem szolgáltat elegendő alapot s azért meg kell elégednünk a fenti lehető legáltalánosabb utalásokkal.

5. Már eddigi szemlélődésünk során is figyelembe vettük egyes problémáknak különösen az igehirdetésre és a lelkipásztorkodásra irányuló kihatásait, amelyeknek részletesebb feldolgozása a *gyakorlati theologia* feladatkörébe esik.

A theologiai tudományok ezen utolsó csoportjának a mostani viszonyok között különösen fontos feladat jut osztályrészül, mivel a keresztyén életszervezet lényegfűnciói (igehirdetés, a lelkek gondozása stb.) közvetlenül innen nyerik a szükséges elméleti irányítást. Viszont a gyakorlati theologia feltételezi és felhasználja azt a történeti és elvi belátást, mely a theologia többi ágazataiban folyó munkának gyümölcse.

A gyakorlati theologia korszerű problémáiból és tanulságaiból csak néhányat akarok még kiemelni.

Ha jogosult az a felfogás, mely szerint a jelenlegi világválság által az élő Isten szól a népekhez és hívja őket megtérésre, új életre, – és ha Isten szándékának, akaratának tökéletes kifejezése a szentírás igéje: akkor a gyakorlati theológiának mindenesetre elsőrendű feladata, hogy erre az elvi alapra állva figyelmeztesse az egyház szolgálait az *igehirdetés rendkívűli jelentőségére éppen a jelenkori világ' válság szempontjából* és irányt adjon arra, hogy az igehirdetés hogyan, milyen feltételek mellett felélhet meg legjobban annak a fokozott mértékben felelősséggel teljes feladatnak, melyet a kor válsága reá ró. A megújulás reménye közöttünk protestánsok között csak az *igéhez* fűződhetik s azért a jelenkor az igehirdetésnek valóban világtörténelmi nagy ideje a protestantismusra nézve. Elsősorban a mostani igehirdetéstől és annak eredményétől függ, hogy a reformatio közeledő négyszázadik évfordulója pusztán emléknapi lesz-e, vagy a Protestantismus mai nemzedékének a reformatio szellemével való ölelkezése és a protestantismus létjogosultságának új világtörténelmi megpecsételése.

Lényegileg ez a szempont határozza meg korszerű módon az egyház többi gyakorlati feladatait is. *A lelkipásztorkodásnak, amelynek szintén csak az ige adhat igazi tartalmat, ma, szintén nagy ideje van.* A legjobb alkalom arra, hogy

ahol szünetelt, új lelkesedéssel, kitartó hűséggel újra megkezdődjék és ahol eddig is folyt, még intenzívebb alakot öltön. Itt is a gyakorlati theologia van hivatva a helyes irányadásra.

A lelkipásztorkodás alkalmat ad annak közvetlenebb megfigyelésére is, hogy a háború élményei hogyan tükröződnek a lelkekben, hogy ezek mi módon reagálnak a háborús viszonyok hatásaira, a lelki reagentiák, között milyen szerepet játszanak azok a vallásos és erkölcsi elemek és motívumok, amelyeket az egyház főképen egyrészt a lelkész, másrészt a tanító munkája útján igyekszik híveinek lelkébe plántálni és általában hogyan jelentkeznek a lelkek vallásos szükségletei. Ennek a megfigyelésnek a tanulságait aztán a gyakorlati theologia a többi egyházi funktiók elméletében is igen nagy haszonnal dolgozhatja fel. Ilyen tanulság például a vallásos iratok terjesztésének szüntelen és sohasem fölöslegesen hangoztatott szüksége és fontossága, vagy a biblia a káté és az énekeskönyv „klasszikus” helyei *könyv nélkül tudásának* jelentősége.

Végűi nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jelenkornak egy oly tanulságát, mely a mai élet legkülönfélébb területein újra meg újra bebizonyosodik, t. i. az *organisatió*nak, a valóban actióra képes szervezetnek a *fontosságát*. Ez a tanúság az *egyházi szervezetre* is áll. Az elmélet terén az *egyházjogtan* érvényesíti ezt a tanúságot, a megérlelődött elveket az egyházi törvény- és szabályrendeletalkotás van hivatva a gyakorlatba átvinni. A főczél mindenesetre csak az lehet, hogy az egyházi szervezet minél jobban és minél egyszerűbb úton-módon biztosítsa a lelkeknek, a gyülekezeteknek a kegyelem eszközeivel, az igével és a szentségekkel való ellátását, amint az az egyház lényegszerű funktióiban különböző alakot nyer. Ehhez a főczélhoz az egyházi szervezet minden egyes része a *szolgálat* viszonyában áll s elveszti létjogosultságát, ha önczélként a főczél rovására érvényesül. Az ilyen szervesetlen elemektől az egyházi szervezetet multhatatlanul meg kell szabadítani. Egy új egyházi törvényhozásnak legfontosabb feladata az volna, hogy az egyházi alkotmányt ebből a szempontból gyökeres revisió alá vegye s az egyház szervezetét abban a szerves értelemben minél actióképebbé alakítsa.

Íme a háború és a theologia viszonyításából folyó problémák és feladatok egész hosszú sorozata. A problémákat és feladatokat megjelölni és kitűzni természetesen végtelenül könnyebb, mint megoldani. De ami könnyű, azért talán még nem haszontalan.

Ezen korszerű feladatok megoldása céljából a teológiának különféle eszközök állanak rendelkezésére. Először említsem az irodalom különböző formáit. Ezek között a szakszerűen tudományos jellegűek mellett épen a tette bírójelenkorban különös súly esik a *népszerűbb* formákra, melyeknek útján a keresztyén igazságokat tágabb körben lehet és kell terjeszteni anélkül, hogy a tárgyalás felszínessé válnék. A magyar protestáns teológiának kétségkívül különös tekintettel kell lennie a művelt közönségre, melynek körében szintén több a keresés, mint sokan gondolják. Ebben az irányban is sok minden a mostani válság folyamán dől el hosszú időre.

Természetes azonban, hogy a theologia legelőbb a főiskolai oktatás kereteiben igyekszik eleget tenni korszerű feladatainak. A jelzett problémák és tapasztalatok elsősorban itt érvényesülnek a rendszeres előadások munkájában. De talán külön előadásokat, esetleg conversatoriumokat is lehetne tartani a theologia – különösen pedig az apologetika – kiválóan aktuális problémáinak tárgyalása végett s ilyen módon az evangéliom jövődöbeli hirdetőit, akikre épen a háború utáni időben oly nagy feladat vár, arra segíteni, hogy tisztább öntudattal s minél nagyobb áldással éljék át ezt a nagy időt. A soproni theologiai akadémián a háborús tanév második felére ilyen értelemben történt intézkedés.

Adja Isten, hogy a magyar protestáns keresztyénség belső megújulásának munkájából *theológiánk* is nagy hivatásához méltóan vegye ki részét.